

Eva Åhrén Snickare: *Döden, kroppen och moderniteten*. Linköping Studies in Arts and Science 249. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2002. 314 s., ill. English summary. ISBN 91-7203-446-7.

Döden har ofta varit i forskningsfokus de senaste åren. Kulturmötesgruppen i Samdok driver sedan några år ett projekt kallat *Dödens riter och platser i mångfaldens Sverige*. Inom projektet har Nordiska museets arkiv arbetat med en frågelistundersökning om död och begravning (Nm 229). Seminarier har hållits bl.a. vid Mångkulturellt centrum i Tumba och på Kulturen i Lund. Studenter i etnologi vid Södertörns högskola har, under ledning av högskolelektor Oscar Pripp, i anslutning till projektet skrivit uppsatser på temat *Döden som kulturellt och socialt spårämne*. Döden och vår inställning till den har även stått i fokus när man i medierna de senaste åren diskuterat den nya höstfesten Halloween. Festen har, genom sin fokusering på dödens mer expressiva och spektakulära sidor, väckt starka känslor och orsakat många livliga debatter mellan anhängare och motståndare till Halloween. Det är alltså lätt att konstatera att döden är ett lika kontroversiellt som aktuellt forsknings- och debattområde.

Eva Åhrén Snickares avhandling från institutionen för Tema vid Linköpings universitet, *Döden, kroppen och moderniteten*, kommer således som ett lägligt inlägg i den pågående diskussionen. Avhandlingen avser att studera hur människor under perioden 1870–1930 förändrat sitt sätt att förhålla sig till de dödas kvarlevor, alltså hur de konkret handskats med döda kroppar. I inledningen skiljer författaren, med hänvisning till sociologen Tony Walter, på tre olika sätt att förhålla sig till döden. Det första är det ”traditionella”. Då dör människor av t.ex. infektionssjukdomar efter ett kort liv, där döden ständigt är närvarande. Döden får inom detta förhållningssätt sin mening av religionen. Det andra sättet, det ”moderna”, hänvisar till död genom cancer och hjärt- och kärlsjukdomar. Döden inträffar oftast på sjukhus och meningen med den har upplösts och kan inte förklaras av religionen längre. Det tredje sättet är det ”postmoderna”, där döden är en utdragen process i sjukdomar som cancer och AIDS. Döden sker gärna i hospice-miljö och ges mening av individens privata religiositet.

Den franske historikern Michel Vovelle, som också undersökt döden, har introducerat begreppet döds-system som en benämning på det komplex av föreställningar och handlingar som omger döendet, döden,

begravningen, sorgen och livet efter detta vid en viss tidpunkt. För att få kunskap om dödsystemet inom en kultur bör man undersöka demografi, seder och riter som uttrycker kollektiva attityder och diskursiva frågor om hur död och odödlighet ges medvetna uttryck. Den del av dödsystemet som Åhrén Snickare undersöker är alltså hanteringen av den döda kroppen under perioden 1870–1930. Något som speciellt framhålls i avhandlingen är att det visuella har stor betydelse för vårt förhållande till den döda kroppen.

I avhandlingens inledning redogör författaren för sina teoretiska utgångspunkter, som hon betraktar som eklektiska. Utöver Tony Walter och Michel Vovelle hänvisar hon bl.a. till Michel Foucault, Peter Metcalf & Richard Huntington samt till Roy Porter och Clifford Geertz. Dessa har alla fört diskussioner som kan relateras till förhållningssätt till döden och döda kroppar. Kontentan av deras resonemang är att något händer med den kropp som inte längre lever. Den laddas om och får nya, ibland farliga, betydelser. Därför behövs speciella handlingssätt och ritualer för att återupprätta det kaos som den döda kroppen skapar. Dessa handlingssätt och ritualer har sett annorlunda ut under den tidsperiod som avhandlingsförfattaren studerat och det är förändringen av dem hon vill undersöka och förklara. Hon tar alltså sitt avstamp i ett agrart Sverige, där döden var en kollektiv händelse som hanterades av lokalsamhällets egna ”experter”, t.ex. liksveperskan, för att sedan förflytta sig till industrilandet, där döden är en familjeangelägenhet och där den professionelle begravningsentreprenören ersatt lokalsamhällets liksveperska.

Avhandlingen är en studie i förändring, men Åhrén Snickare påpekar att hon inte vill tala om förändring i termer av ”tradition” kontra ”modernitet”. Hon vill inte heller ta ställning till hur ”traditionella de förmoderna handlingsmönstren och attityderna” är i jämförelse med de moderna. Hon värjer sig mot att ens använda termen tradition som hon anser är ett ”komplex och svåränvänt” begrepp (s. 12 f.) som i sig inte rymmer förändring. Men ändå använder hon, kanske utan att märka det själv, begreppet på flera ställen i avhandlingen: av *tradition* (s. 28), *traditionella* livsformer (s. 35), *traditionella* livsmönster, *traditionella* sätt (s. 126), *traditionellt* hantverksvis (s. 142), de *traditionella* bruken (s. 147) och *traditionsstyrda* sedvänjor (s. 153). I samtliga fall tolkar jag betydelserna som ”gammal och/eller oföränderlig”. Det förefaller således svårt för författaren att frigöra sig från traditionsbegreppet, vilket avslöjar att begreppet är belastat och därmed komplicerat att laborera med.

Efter inledningskapitlet ger sig författaren i kast med att diskutera hur den döda kroppen fick betydelse för utvecklingen av den medicinska vetenskapen kring förra sekelskiftet. Det var en period då den anatomiska dissektionen snabbt utvecklades vid t.ex. Karolinska institutet (tidigare Carolinska Medico-Chirurgiska Institutet). För läkarstuderande vid de medicinska fakulteterna i Uppsala och Lund blev anatomiundervisning en omistlig del av utbildningen. Undervisningen betraktades som samhällsnyttig och nödvändig för vetenskapens utveckling. Genom att öppna och undersöka liken menade sig vetenskapen få ny kunskap om sjukdomar, sjukdomsförlopp och sjukdomsorsaker. Forskarnas instrumentella inställning till dissektion och obduktion stod dock i motsättning till en folklig uppfattning av dem som ett slags skändningar av kroppen.

Tidigare hade endast avrättades, självmördares och oäkta barns kroppar överlämnats till anatomin. Dessa kroppar fick ingen kristlig begravning i samhället och behövde därför inte hanteras på samma sätt som liken efter andra samhällsmedlemmar. Dissektionen betraktades nämligen i det folkliga medvetandet som ett slags straff som hederliga medborgare inte borde utsättas för. Den kunde likställas med lemlästning, som ju drabbade kriminella, eller t.o.m. med slakt. För att inte uppröra opinionen var därför hanteringen av lik för dissektion strikt reglerad ända fram till år 1973, då den enskilda individen själv fick börja bestämma om hennes kropp skulle överlämnas till vetenskapen efter döden.

Trots det folkliga motståndet blev dock liköppningen allt vanligare och allt mer accepterad som en del av vetenskapens kunskapsbildning och kompetensutveckling kring år 1900. Åhrén Snickare betraktar den dessutom som en initiationsrit för de blivande läkarna, där dessa "tillägnade sig den förväntade distansen till sitt ämne och till den döda människokroppen", dvs. där de tog makt över kroppen och gjorde den anonym och därmed undersökningsbar. Obduktionen skulle, menar hon vidare, kunna ses som en del av en övergångsrit i det moderna, där man skapade mening och ordning genom att utröna dödsorsaken, nu när religionen inte längre gav döden dess mening.

En del av den anatomiska verksamheten bestod i hanterandet av likdelar. Institutioner för anatomi, patologi eller fysiologi hade egna museer där likdelar exponerades. Här blir således den visuella dimensionen viktig. Museerna tillhandahöll genom sina samlingar både referens- och undervisnings- och inlärningsmaterial. Samlingarna gav forskare tillfälle att studera inre organ, skallar och

ben för att kartlägga förekomsten av fysiska defekter och för att kunna utveckla läkemetoder för dessa.

Men intresset för likdelar och kroppar stannade inte inom de anatomiska museernas väggar. Också i de folkliga kuriosakabinetten visade man upp kroppar eller delar av dem tillverkade i vax. Det handlade oftast om märkligt formade kroppar eller kroppsdelar, t.ex. jättehänder. Det mest kända vaxkabinettet i vårt land var Svenska Panoptikon vid Kungsträdgårdsgatan i Stockholm, där man kunde bese såväl Sven Hedin som kvinnomördaren Deeming med ett av sina offer. Vaxmodellerna blev en länk, menar Åhrén Snickare, mellan medicinen och underhållningen. Öppnandet, styckandet och konserverandet av den döda kroppen blev en förutsättning för anatomivetenskapen och för de folkliga utställningarna och därmed för konstruktionen av normalitet, kön och ras. De avvikande kropparna underströk nämligen att normen var den friske, vite mannen. Anomalierna, t.ex. i form av mexikanskan Julia Pastranas "apmänniskokropp", fick funktionen att diskutera kulturella gränser genom att vara gränsöverskridande eller liminala. Den uppstoppade kroppen av Pastrana positionerades mellan liv och död och utövade därför en särskild lockelse i ett annars tabuerat ämne.

I det svenska bondesamhället var det vanligen kvinnor som tvättade, svepte och klädde de döda. Genom de rituella handlingarna, som ingick i samhällets dödsystem, gjordes den döda kroppen ofarlig. I väntan på begravningen ställdes sedan liket ut i någon bod för förvaring. Förvaringen erbjöd dock en hel del problem. Dels måste man skydda liket mot råttangrepp, dels måste man hålla boden någorlunda fri från liklukt. Detta sätt att ta hand om de döda var vanligt in på 1900-talet, då begravningsentreprenörerna växte fram som en grupp professionella likhanterare. De svenska begravningsentreprenörerna organiserade sig 1922 i ett eget förbund.

Till skillnad från i bondesamhället, där liken sköttes av kvinnor (och män som rakade, klippte och bar), var entreprenören nästan alltid en man. På begravningsbyråerna var dock också kvinnor anställda. Dessa utförde, visar författaren, ofta samma sysslor som kvinnorna gjort i bondesamhället, dvs. de svepte liken medan männen körde likbilen och fungerade som bärare. En könsbunden arbetsdelning levde således kvar. Med begravningsentreprenörerna professionaliserades döden. De blev ett slags dödens regissörer och skulle i fortsättningen fungera som ritmästare när den levande skulle transponeras till de döda. En effekt av professionaliseringen blev också att begravningarna tenderade att bli

enklare och mer lika varandra än i det äldre samhället. Ett tidigare sätt att markera statusskillnad genom begravningen (t.ex. i omfånget av klockringning) löstes alltså delvis upp.

Ett kapitel i Åhrén Snickares avhandling ägnas fotografier av döda. Där blir dödens visualitet och statusskiljande potential tydlig. Människor har fotograferat sina döda så länge fotot funnits. Först ut var de kungliga: Oskar I fotograferades på sin dödsbädd 1859. När fototekniken förbilligades och förenklades blev den vanlig också bland gemene man. Men, påpekar författaren, det fanns inbyggda sociala skillnader. Om de övre skikten förevigade sina döda liggande på en säng eller på lit de parade, avbildade de lägre skikten sina döda i kistan. Författaren kan även se andra skillnader. Utomhusbilder dominerade bland folk i lantlig miljö, inomhusbilder var vanligast i städernas borgerliga miljöer. Där var även utsmyckningen av de dödas rum viktig. Fotografiet måste alltså tolkas som en statusmarkör, som visar den avlidnes ställning i samhällshierarkin. Det finns också en könsskillnad: män visades i helbild och mängden hyllningskransar tydliggjordes, kvinnor däremot visades i närbild och/eller bröstbild och människan, inte de efterlevandes blomsterhyllningar, sattes i centrum. Fotografiet avspeglade alltså köns positioner i det sociala rummet.

När det gäller lantliga miljöer var fotografier av döda oftast tagna utomhus och man ville visa upp, inte blomstren och kransarna, utan antalet begravningsgäster. Dessa foton föreställde utsjungningen, den ritual då kollektivet tog farväl av den döda. Fotografier av avlidna mångfaldigades ofta och delades ut som ett slags motsvarigheter till dagens visitkort. De som inte kunnat var med vid begravningen fick således i stället ett foto som minne. Trots att foton av döda var populära kom de att försvinna ur fotoalbumen under 1900-talets första hälft samtidigt som döden blev en angelägenhet mer för sjukhus och vårdinrättningar än för lokalsamhället.

Åhrén Snickare diskuterar också kremering av kroppar som ett led i förändringen av dödsystemet. Sveriges äldsta krematorium öppnade i Stockholm 1897. Inledningsvis var det städernas borgerliga elit som anammade likbränningen som ett modernt och hygieniskt sätt att ta hand om lik. Hon konstaterar att kremeringen är ett

resultat av det hälsotänkande som växte fram kring förra sekelskiftet. Döda kroppar kom då att alltmer betraktas som avskräde som inte skulle förorsaka problem och risker för de levande. Kremering är således, visar författaren, ett utslag av moderniseringen av samhället. Men här finns också en rituell aspekt. Genom eldbegängelsen renas den döda kroppen av eld.

I avhandlingens sista kapitel knyter författaren ihop sina resonemang om hur lik är provocerande genom sin obestämbarhet till någon kategori och hur rituella beteenden därför hjälper de levande att hantera den döda kroppen. Liket var en gång ett påtagligt problem i bondesamhället, ett problem som måste lösas utifrån det dödsystem som där rådde. Liket fortfor att vara ett problem i det moderna samhället, men lösningarna såg annorlunda ut. Nu lyftes hanteringen av lik ut från lokalsamhället och togs omhand av experter som begravningsentreprenörer. Därmed försvann dödens påtaglighet ur det vardagliga livet och placerades på sjukhus och vårdinrättningar. Dödsystemet och människors attityder kom därmed att påverkas.

Det har ofta påståtts att den död som varit så påtaglig i äldre tid, som varit en sådan integrerad del i livet, undanträngdes och osynliggjordes i det moderna. Åhrén Snickare menar dock att döden i stället *städades* undan ur det vardagliga. Lik städades bort och oskadliggjordes med hjälp av sjukhusen, bårhusen, begravningsentreprenörerna och krematorierna. Genom dessa tekniker avskiljdes de döda från de levande, men det skedde ännu med ritualerna som hjälpmedel. Ty även det dödsystem som råder i vår tid behöver ritualen och skapandet av mening med döden.

Med sin avhandling, som är föredömligt välskriven och lättläst, ger Åhrén Snickare ett viktigt bidrag till diskussionen om vårt komplicerade förhållande till döden. Hon visar hur hanteringen av den döda kroppen alltid uttrycker sin tids förhållningssätt och attityder och hur dödsystemets förändring intimt hänger samman med andra samhälleliga förändringar. Praxis och ritual kring den döda avspeglar både sega strukturer och förändringsbenägenhet, både "traditions"bundenhet och nytänkande. Men mest avspeglar de vikten av att vi människor har ett starkt behov av att kategorisera företeelser och att det som inte går att kategorisera måste diskuteras om vi skall kunna skapa ordning i kaos.

Agneta Lilja, Huddinge